

ՀՏԴ՝ 93/94

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԲՈՆԱԶԱՎԹՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ՝
1918թ. ՄԱՅԻՍ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻՆ՝
Կարինե Ալեքսանյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Բանալի բառեր՝ թուրքական արշավանք, վկայություններ, Առաջին համաշխարհային պատերազմ, վնասները որոշող բյուրո, ցեղասպանություն, ոճրագործություն, թալան, կոտորած, քաղաքային վարչություն:

Հոդվածը վերաբերում է 1918 թվականին Արևելյան Հայաստան թուրքական արշավանքի և Ալեքսանդրապոլի գավառի ռազմակալման շրջանում հայ բնակչության կրած սարսափելի տառապանքների վերհանմանն ու հանրայնացմանը: Ներկայացված են Առաջին համաշխարհային պատերազմի վնասները քննող հանձնաժողով ուղարկված Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության վկայությունները մարդկային և նյութական կորուստների վերաբերյալ: Հոդվածը փաստում է, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի հայ բնակչության նկատմամբ կատարված մարդկային կյանքին և արժանապատվությանն անհամատեղելի թուրքական գազանությունները ոչ միայն հայության, այլև համայն մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ են և պետք է հատուցվեն առանց վաղեմության ժամկետի:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 18SH-6A009 ծածկագրով «1918-1921թթ. իրողությունները Շիրակի բնակչության պատմական հիշողության համատեքստում» գիտական թեմայի շրջանակներում:

Նախաբան. Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ ժողովուրդը ենթարկվեց ահավոր փորձության. իր հայրենի բնօրրանում ցեղասպանվեց արևմտահայությունը:

Ցեղասպանությունից մազապուրծ արևմտահայ գաղթականները ապաստան գտան իրենց արևելահայ եղբայրների մոտ²: Մակայն թուրքական յաթաղանը հասավ նաև Արևելյան Հայաստան: 1918 թվականի մայիսին Ալեքսանդրապոլի գավառը գրավվեց և վեց ամիս ապրեց թուրքական ռազմակալման պայմաններում³: Թուրք ոճրագործները, շարունակելով հայոց ցեղասպանության քաղաքականությունը, այդ ընթացքում ոչ միայն ոչնչացրին արևմտահայության բեկորները, այլ նաև կոտորեցին արևելահայության մի սովորական գանգված՝ ուղեկցելով սպանություններն անօրինակ թալանով⁴: Մական սա չխանգարեց թուրքերին պատերազմի ավարտական փուլում բավականին լրջորեն պատրաստվել Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո գումարվելիք վեհաժողովին՝ ներկայացնելու հայերի գազանությունները «խեղճ» մահմեդականների նկատմամբ: Դա կանխելու և հայ ժողովրդի կորուստները վեհաժողովին ներկայացնելու նպատակով հայ մտավորականները Հ. Թումանյանի նախաձեռնությամբ ձեռնամուխ են լինում Առաջին համաշխարհային պատերազմից հայ բնակչության կորուստները քննող բյուրոյի ստեղծմանը⁵:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից անմիջապես հետո հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացված ոճրագործությունների արձանագրման հսկայական աշխատանքները իրականացվում են միջազգային աստիճաններում հատուցման ակնկալիքով, այն վստահությամբ, որ գալու է այն օրը, երբ հայ ժողովուրդն իր պահանջները պիտի կարողանա ներկայացնել միջազգային աստիճաններին և ստանա հատուցում: Թեև Բյուրոյին չի հաջողվում ավարտել աշխատանքները և դրանք ներկայացնել վեհաժողովին, սակայն այսօր էլ այդ վկայությունները չեն կորցրել այժմեականությունը: Այդ վկայություններն արժեքավոր են այնքանով, որ գրվել են դեպքերի անմիջական տպավորությամբ: Արևելահայության կրած անլուր տառապանքների իրական պատկերի վերհանումը և դրանց ուսումնասիրությունը ունեն թե՛ գիտական, թե՛ քաղաքական ու թե՛ ճանաչողական նշանակություն: Նախ՝ դրանք վկայում են Արևելյան Հայաս-

² Արևմտահայ գաղթականությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1914-1918թթ., կազմեց **Կ. Ալեքսանյան**, Եր., 2012թ., 512 էջ :

³ **Ալեքսանյան Կ. Վ.**, Արևմտահայ գաղթականներն Ալեքսանդրապոլի գավառում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին // Փաստաթղթերի հավաքածու, Բանբեր Հայաստանի արխիվների (այսուհետև՝ ԲՀԱ), թիվ 2, Եր., 2008, էջ 40-56:

⁴ **Ալեքսանյան Կ. Վ.**, Թուրքիայի ցեղասպանության քաղաքականության շարունակությունն Ալեքսանդրապոլի գավառում // Բանբեր Հայաստանի արխիվների, թիվ 1, Եր., 2005, էջ 18-25:

⁵ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ.221, ց. 1, գ. 31, թ. 37:

տանում ծրագրված ցեղասպանության քաղաքականության շարունակականության մասին, որն այսօր ևս շարունակվում է ժխտողականության դրսևորմամբ: Երկրորդ՝ հրեշավոր զագանությունների ենթարկված մեր հայրենակիցները իրենց լուռ վկայություններով, զինելով համայն հայությանը, աջակցում են հայոց ցեղասպանության ճանաչման և հատուցման համար արդարացի պայքարին: Երրորդ՝ մարդկության դեմ կատարած այդ հանցագործությունների վկայությունները յուրատեսակ կոչնակ են միջազգային հանրությանը՝ փրկելու մարդկության դեմքը՝ կանխելով դրանց կրկնվելու հավանականությունը:

Եվ վերջապես թուրք ժողովրդին հնարավորություն է տրվում ձեռքագատվելու մարդասպանի ծանր խարանից, աջակցելու համաշխարհային հանրությանը միջազգային իրավունքի ուժով դատապարտելու ռազմական հանցագործներին: Մանավանդ որ պատերազմի ավարտից հետո հաղթող պետությունների, մասնավորապես Մեծ Բրիտանիայի կողմից փորձ էր արվել պատժել պատերազմի ռազմական հանցագործներին, որոնք Մուղրոսի զինադադարից հետո օսմանյան ռազմական դատարանների կողմից ձերբակալված և մահվան էին դատապարտված: Դաշնակիցները ռազմական հանցագործներին արտոբել էին Մալթա՝ նախատեսելով այստեղ պահել երեք տարի, մինչ որ Կոստանդնուպոլսի, Լոնդոնի, Փարիզի և Վաշինգտոնի արխիվներում կիրականացվեն արխիվային հետազոտություններ, կհավաքվեն անհրաժեշտ փաստաթղթեր և կորոշվեն նրանց պատժելու ուղիները: Մակայն օսմանյան մեռնող կայսրության փոքրասիական տարածքներում ծնունդ առած քեմալական շարժման ղեկավար Մուստաֆա Քեմալը, խիստ ընդդիմանալով այս որոշմանը, սպառնացել էր նրանց մահապատժի ենթարկելու դեպքում մահապատժի ենթարկել Կ. Պոլսի բանտերում գտնվող բոլոր բրիտանացիներին: Արդյունքում 1921թ. փետրվարից Կոստանդնուպոլսի ռազմական դատարանը բոլոր դատապարտյալներին ազատ է արձակում՝ առանց դատավարության:

Մի կողմից թուրքական շարունակվող ժխտողականության դեմ պայքարի, մյուս կողմից՝ հայոց ցեղասպանության ճանաչման և փոխհատուցման պահանջի պատմաիրավական հիմքերի ստեղծման համար ձեռնամուխ ենք եղել Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտական փուլում Արևելյան Հայաստանում շարունակվող ցեղասպանության վկայությունների, մասնավորապես Ալեքսանդրապոլի գավառում հայ բնակչության կոտորածի և անգուսպ թալանի իրական պատկերի վերհանմանը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո նախատեսվող Խաղաղության վեհաժողովին հայ ժողովրդի կրած վնասների ու կորուստների վերաբերյալ փաստացի հուշագիր ներկայացնելու նպատակով 1918թ. նոյեմ-

բերի 21-ին Թիֆլիսում գործող Հայ հայրենակցական միությունների կենտրոնական խորհրդի ընդհանուր ժողովում հիմնվում է «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողով», որը զլխավորում է Հայ հայրենակցական միությունների նախագահ Հովհաննես Թումանյանը:⁶ Նախատեսվում էր, որ Քննիչ հանձնաժողովն իր աշխատանքները կներկայացներ Կառավարությանը, իսկ վերջինս իր պատվիրակության միջոցով՝ Փարիզի վեհաժողովին: Կարճ ժամանակ և սուղ ֆինանսական պայմաններ ունենալով հանդերձ՝ հանձնաժողովը ձեռնամուխ է լինում այդ ծանր գործին: Քննիչ հանձնաժողովը նախ դիմում է զանազան կազմակերպությունների, անհատների իր աշխատանքներին աջակցելու խնդրանքով, շրջաններ ուղարկում ներկայացուցիչներ՝ նյութեր հավաքելու նպատակով, միաժամանակ դիմումներ ստանում կողոպտված և անօթևան հազարավոր հայերից կրած կորուստների մասին: Քննիչ հանձնաժողովի նախագահ Հ. Թումանյանը, դիմելով թուրքական գազանությունների զոհերին և ականատեսներին, խնդրում է չզլանալ իրենց վկայությունները ներկայացնել քննիչներին: «Ամեն մի գիտակից հայ իր սրբազան պարտքը պիտի համարի այսօր ամեն ջանք թափիլ, որպեսզի հաշտության մօտալուտ վեհաժողովի սեղանի վրայ դրած լինի հայութեան կրած անլուր տառապանքների լիակատար պատկերը և տրւած իսկական զոհերի ճիշտ հաշիւը: Կրկնում ենք՝ մի վերջին ճիգ է հարկավոր հայ ժողովրդից: Թող ամեն մի հայ կատարի այդ սուրբ պարտականությունը և կատարի անյապաղ»⁷:

Բյուրոն ուներ չորս բաժին (պատմաքաղաքական, տնտեսական, քրեական-քննական, ռազմապատմական), որոնցից յուրաքանչյուրը ղեկավարում էր նրա անդամներից մեկը: Բյուրոյի նպատակների մեջ մտնում էր նաև կրթական և մշակութային հաստատությունների, պատմական հուշարձանների, եկեղեցիների, բնակելի տների և ընդհանրապես բոլոր տեսակի կորուստների արձանագրումը⁸:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչությունը դեռևս 1918թ. նոյեմբերի 8-ին ձեռնամուխ էր եղել Փամբակի, Լոռիի և Ալեքսանդրապոլի շրջաններում օսմանյան զորքի և թաթար խուժանի պատճառած վնասների արձանագրություններին. այդ նպատակով գյուղերն են ուղարկվել առանձին գործակալներ պատրաստի բլանկներով⁹, որոնցից պարզ է դառնում, որ թուրքերն այստեղ կոտորել

⁶ Հայ ժողովրդի կորուստները Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմ. **Ա. Զաքարյան**, Եր., 2005, էջ 8:

⁷ ՀԱԱ, Ֆ.221, ց.1, գ.38, թթ.16-17:

⁸ ՀԱԱ, Ֆ.221, ց.1, գ.31, թթ.37:

⁹ ՀԱԱ, Ֆ.221, ց.1, գ.92, թթ.99:

են հայ բնակչությանը մարդկությանը հայտնի բոլոր սարսափելի մահերով և թալանել մինչև վերջին հնարավորությունը:

1918թ. դեկտեմբերին Քննիչ հանձնաժողովի նախագահ Թումանյանը, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչության պետ Լ. Սարգսյանին ուղղված նամակում տեղեկացնելով ստեղծված բյուրոյի մասին, առաջարկում է տեղում կազմակերպել գործը: «Մեզ հաստատ աղբյուրներից,- նշված էր Հ. Թումանյանի գրության մեջ, -հաղորդեցին, որ դուք Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և գաւառի համար պատրաստել եք նիւթեր: Ի նկատի ունենալով, որ մեր նպատակները մի են, մենք ուղարկում ենք ձեզ մեր բլանկներից որպէս օրինակ և խնդրում ենք ձեզ յայտնել, թէ կարող եք արդէօք դուք տեղումնդ կազմակերպել այս գործը»¹⁰:

Հարկ է նշել, որ Քննիչ հանձնաժողովին ներկայացրած ցուցակները ինչպես մարդկային, այնպես էլ նյութական կորուստների վերաբերյալ չեն համընկնում լիազորների ցուցակներին: Այսպես օրինակ, ըստ Իրազեկի, որը լիազորված էր հավաքել տեղեկություններ Ալեքսանդրապոլի գավառի վնասների վերաբերյալ, Դարբանդ գյուղում սպանվածների թիվը 27 էր, գերի տարվածներինը՝ 14¹¹, իսկ Քննիչ հանձնաժողովին ներկայացրած տվյալներով՝ կային 5 սպանված և 20 գերի տարված դարբանդցիներ¹², Եգանլար գյուղում սպանվածների թիվը, ըստ Քննիչ հանձնաժողովին ուղարկված ցուցակի՝ 18 էր, գերի տարվածներինը՝ 40¹³, իսկ ըստ Իրազեկի՝ կային 7 սպանված և 72 գերի տարված, որոնցից ոչ մեկը չի վերադարձել, ընդամենը 80 հոգի¹⁴, 3-րդ Արխավլիում կորուստները, ըստ Իրազեկի ցուցակի, այսպիսին են՝ 1 սպանված և 35 գերեվարված¹⁵, իսկ ըստ Քննիչ հանձնաժողովին ներկայացրած ցուցակի՝ սպանված են 8-ը, և գերի են տարված 14-ը¹⁶:

Իրազեկը գրում է, որ ամեն մի գյուղում տվյալները հավաքել են բնակիչների ժողովներում, որտեղ բոլորի ներկայությամբ գյուղի գիտակից մարդիկ թվել են իրենց գյուղի տված զոհերի անունները: Ընդ որում, նա հավաստիացնում է, որ հատկապես փոքր գյուղերի տվյալները միանգամայն ստույգ են¹⁷: Մինչդեռ Քննիչ հանձնաժողովին ուղարկված ցուցակները, որոնք հաստատված են գյուղի քահանայի, բաշմուխթարի և մուխթարի ստորագրություններով,

¹⁰ ՀԱԱ, Ֆ.221, ց.1, գ.38, թթ.13:

¹¹ **Գրիգորյան Ռ.**, Թուրք մուսավաթական զորքերի ոճրագործությունները Անդրկովկասի հայաբնակ շրջաններում 1918-1920թթ.// ԲՀԱ, 1,Եր., 1996, էջ 107: «**Իրազեկ**», Տաճկական վայրագությունները Ալեքսանդրապոլի գավառում, 17 հոկտեմբերի, թիվ 22, Եր., 1919:

¹² ՀԱԱ, Ֆ.221, ց.1, գ.89, թ.63:

¹³ ՀԱԱ, Ֆ,221, ց.1, գ.89, թ.58:

¹⁴ **Գրիգորյան Ռ.**, Նույն տեղում, էջ107:

¹⁵ «Հառաջ», 17 հոկտեմբերի, թիվ 22, Եր., 1919:

¹⁶ ՀԱԱ, Ֆ,221, ց.1, գ.89, թ.66:

¹⁷ **Գրիգորյան Ռ.**, Նույնը:

առավել հավաստի են թվում մեզ: Մանավանդ որ Քննիչ հանձնաժողովի տնտեսական բաժնի վարիչ Ա. Աթանասյանն իր զեկուցման մեջ նշում է, որ իրենց աշխատանքում առաջնորդվել են հետևյալ սկզբունքով «... չտալ ոչ մի թիվ, որի դեմ բաժինս չունենայ իր փաստացի տուեալը, այդ կողմից գյուղացիական վնասները մշակված են ամենամոտաւոր ճշտութեամբ և արժանապատուութեամբ:»¹⁸

Երբեմն թվերը կարող էին չհամընկնել, սակայն իրողությունները գրեթե նույնն են: Բոլոր վկայություններում բնակիչներն ընդգծում են թուրքական արշավանքի հանկարծակի լինելը, որը խուճապի է մատնել իրենց, ստիպել արագ փախուսի դիմել՝ թողնելով նույնիսկ ամենաանհրաժեշտ իրերը: Ճիշտ է, այն գյուղերում, որտեղից բնակիչները փախել են, գոհերի թիվը համեմատաբար քիչ է եղել, բայց նրանցից շատերը մահացել են սովից ու հիվանդություններից, քանի որ թալանվելով մինչև վերջին շապիկը՝ գրեթե զրկվել են գոյատևելու հնարավորությունից և դատապարտվել անխուսափելի մահվան: Առավել թալանված գյուղերից Մեծ Դյուզբյանդի վնասը կազմել էր 6.571.000 ռուբլի: «Այժմ շէն Դիւզբեանդ գիւղը վերածուած է ուղիղ ավերակի,- գրում են գյուղի վնասները ներկայացնողները պատերազմի կորուստները քննող հանձնաժողովին,- շարժական գոյքի կողմանէ, մանաւանդ անասուն լծկանի ու հացի, որը բոլորովին սպառուած է: Եթէ իշխանութիւնը միջոցներ ձեռք չառնի, նշանակում է մեր Դիւզբեանդը կմնայ առանց լծկանի ու ցանկի, որը կգլորէ նրան յաւիտենական մահուան գիրկը, և գիշատիչ սովի ճիրաններում կքայքայի առանց մնացորդի»¹⁹:

Քաղաքային վարչության նախագահ Լ.Սարգսյանին ուղարկված զեկուցագրերից մեկով, որտեղ ներկայացվում է Արփաչայի մոտ գտնվող Տաշլանդշլախ, Դահարլի, Ալեքսանդրովկա, Բայանդուր, Ղափըլի և մի շարք այլ գյուղերի սարսափելի վիճակը, կարելի է պատկերացում կազմել թուրքական հայակեր քաղաքականության իրական պատկերի մասին. «Յիշածս բոլոր գիւղերը,- կարդում ենք զեկուցագրում, - Արփաչայի մօտ են: Մօտ երկու ամիս դատարկել, թողել փախել էին, վերադարձել, ոչինչ չէին գտել: Մնացած հորերը բաց են արել, տարել, եկեղեցում հաց են ամբարած եղել Ղափըլի, Տաշլանդշլախ, մի հատիկ ժողովրդին չեն տւել, բոլորը տարել են: Տաշլանդշլախ գիւղում 2 հատ փուռ են շինել զօրքի համար, հացը թխել են գիւղի ալիւրից, սուխարի շինել և գիւղացոց սայլապաններով կրել, բոլորը տարել են: Ահա այս ամենը պէտք է ներկայացնել Փաշային: Երևի նա կյիշէ իւր և Վեհիք փաշայի խոստումները, թէ ժողովրդի կարիքի չափով կտան: Աւելի սուր և բողոքող կարիք քան թէ այժմ չի կարող լինել»:²⁰

¹⁸ ՀԱԱ, Ֆ, 221, ց. 1, գ. 143, թ. 16:

¹⁹ ՀԱԱ, Ֆ, 221, ց. 1, գ. 89, թ. 60:

²⁰ ՀԱԱ, Ֆ. 221, ց. 1, գ. 92, թթ. 100:

Քննիչ հանձնաժողովին դիմում էին նաև առանձին անհատներ՝ իրենց վնասների ցուցակներով: Մասնավորապես Աշոտ Կարանյանը, որն ուներ զորանոցներ Ալեքսանդրապոլում, Քննիչ հանձնաժողովին ուղարկած նամակում գրում էր. «Տաճկաց զորքերը Ալեքսանդրապոլը գրավելիս, այն է՝ 1918թ. մինչև 4 դեկտեմբերի, տեղաւորւած են իմ անշարժ կայքերի /յատուկ շինած զորանոցների/ մէջ և այդ ժամանակամիջոցում քանդել և ւաւերել են այդ շէնքերը, որին իբրև աբացոյց ներկայացնելով ընդամին արձանագրութեան պատճեն, խնդրում եմ ի նկատի առնել նաև իմ այն մեծ վնասները, որ պատճառել են ինձ տաճկաց զորքերը: Ճիշտ տեղեակ չլինելով որքան հնարաւոր է սկզբնական ծախսերի համար ներկայացնել, խնդրում եմ նաև յայտնել ինձ, որ անմիջապէս կներկայացուի իմ կողմից»²¹: Նրանք, ովքեր, զգալով թուրքական վտանգը, փախել էին ավելի շուտ, վերցնելով նաև իրենց ապրուստը (հիմնականում առավել հարուստները), թալանվել են Ղարաքիլիսայում և հայտնվել չքավորության մեջ:

Բազմաթիվ վկայություններ կան գերիների և անհետ կորածների վերաբերյալ: Դրանց մեջ մեծ է բեզեառ գնացածների և հատկապէս զինվորականների թիվը, որոնց հետ թուրքերը վարվում էին աներևակայելի դաժանությամբ²²: Բեզեառ գնացած 10-12 տարեկան երեխաների նստեցնում էին մթերքներով բեռնված սայլերը և ուղարկում կայսրության սահմանները, որտեղից վերադառնում էին քչերը միայն: Այսպէս, ըստ Քննիչ հանձնաժողովին ուղարկած ցուցակի, Օրթաքիլիսա գյուղի 275 բեզեառ գնացածներից միայն 12-ն է հետ վերադարձել²³: Թոփառլի գյուղի 562 ից՝ ընդամենը՝ 2-ը²⁴:

Վկայությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վայրագությունները ղեկավարվել են թուրք զինվորական պաշտոնյաների կողմից և կրել են կազմակերպված բնույթ՝ նպատակ ունենալով հայ բնակչության լիակատար կոտորածը: Թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաները հայ բնակչության սպանություններն ու թալանը իրականացնում էին թուրք խուժանի միջոցով՝ վերջիններիս խրախուսելով և աջակցելով: Հետաքրքիր է, որ տուժածներից շատերը չեն էլ կասկածել թուրք պաշտոնյաների կողմից դրանք կազմակերպված լինելուն և իրենց վկայություններում երբեմն միամտորեն ակնարկում են հատկապէս Շևքի փաշային՝ տեղեկացնելու կամ նրանցից ինչ-որ բան խնդրելու մասին:

Հայաստանի զինակալած շրջաններում 1918թ. թուրքերի վարած քաղաքականության նպատակը ոչ միայն հայ բնակչությանը կոտորելն էր, այլև թա-

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 36, թ. 95:

²² ՀԱԱ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 31, թթ. 6-8:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 359, թթ. 61:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 359, թ. 65:

լանելով նրա վերջին ունեցվածքը, խարխլել հայոց պետության տնտեսական հիմքերը և դրանով իսկ անհնար դարձնել նրա հետագա գոյությունը: Եվ, իսկապես, Հայաստանի Հանրապետությունն իր կարճատև գոյության ընթացքում մշտապես զգում էր այդ քաղաքականության ծանր հետևանքները: Մասնավորապես, վեց ամիս թուրքական ռազմակալման պայմաններում ապրած Ալեքսանդրապոլի գավառը, թուրքերի նահանջից հետո դեռ երկար ժամանակ գտնվում էր նրանց թողած ավերածությունների ծանր ազդեցության ներքո: «Օսմանցիները մաքրագարդել էին իրենց գրավված վայրերը, կողոպտել տեղական ազգաբնակչությանը, խլելով նրանց հունձի մեծ մասը, զրկելով նրան լծկաններից և կթաններից, թալանելով տան կահ-կարասիները և վերջապես գերի տանելով նրանց երիտասարդներին իրենց սայլերով, որոնցից ոչ մեկը ետ չէր վերադարձել: Իգուր էին Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ.Խոյեցյանի միջնորդությունները այդ մարդկանց հետ վերադարձնելու մասին. օսմանցիները վերադարձրին միայն Լոռու ռուսական գյուղերի մի քանի սայլապանների, հայերից՝ ոչ ոքի»: Ալեքսանդրապոլի գավառում հայ բնակչության նկատմամբ թուրքերի իրականացրած թալանի ու կոտորածի քաղաքականության արդյունքում ամբողջ գավառը մարդազրկվել էր, հատկապես, զրկվել էր երիտասարդ ու կարող արական սեռից: Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական վիճակագրական բյուրոյի 1919 թվականի տվյալների համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլի գավառն ուներ 152414 բնակչություն /ծխերի թիվը 18220 էր/, որից բնիկներ էին միայն 118053-ը, իսկ մնացածները գաղթականներ էին: Ալեքսանդրապոլի գավառի բոլոր գավառամասերում /123 գյուղ/, առանց Ալեքսանդրապոլ քաղաքի, սպանվել են ընդամենը 5086 հոգի, գերված են 4660 հոգի, որոնցից վերադարձել են միմիայն 257 հոգի (Այս դժբախտների մեծ մասը հայրենիքում մահացավ չափազանց հյուծված լինելու պատճառով): 483 հոգի անհետ կորածներ են համարվում: Այլ կերպ ասած՝ Ալեքսանդրապոլի գավառն իր փոքրացած սահմաններով, առանց քաղաքի, թուրքական տիրապետության շրջանում տվել էր 10300 զոհ²⁵: Սակայն, ինչպես վերը նշվեց, այս թվերը հաճախ չեն համընկնում Քննիչ հանձնաժողովին ուղարկված ցուցակների թվերին, և դրանց համեմատումն ու վերջնական պատկերի հստակեցումը առանձին ուսումնասիրության կարիք ունեն դեռևս:

1918թ. թուրքական զինակալման շրջանում Ալեքսանդրապոլ քաղաքը գավառի համեմատությամբ քիչ էր տուժել: Թուրքերն այստեղ հիմնական ուշադրությունը սևեռել էին ռուսական բանակի հսկայական ունեցվածքի վրա: Առավել տուժել էր Ալեքսանդրապոլի գավառը, որտեղ կատարված թալանի ու

²⁵ «Հառաջ», 17 հոկտեմբերի, թիվ 22, Եր., 1919:

վայրագությունների մասին կարելի է դատել նաև Գ. Խոյեցյանի զեկուցագրերով: Համաձայն դրանց՝ թուրքերն Ալեքսանդրապոլի շրջանից տեղափոխել էին սայլերի 80%-ը, զերի տարել 12000 հոգու, փախստականների թիվը հասել էր 45000-ի: Նրանք Ալեքսանդրապոլի շրջանից տարել էին 50000-ից ավելի խոշոր եղջերավոր անասուններ, 100000 գլուխ ոչխար, 5000-ից ավելի ձի, 2,5 մլն փութ ցորեն, 1մլն փութ գարի և զանազան մթերքներ: Թալանել ու տարել էին խանութների ապրանքները, մանուֆակտուրան, երկաթեղենը, երկրագործական գործիքներն ու պարագաները, կահ-կարասին, գորգերն ու կարպետները, տարել են նաև մեծ քանակությամբ ապակեղեն, նույնիսկ տանիքների թիթեղը²⁶:

1918թ. թուրքական արշավանքների արդյունքում Ալեքսանդրապոլի գավառի տնտեսության հիմնական ճյուղը՝ գյուղատնտեսությունը, հայտնվել էր անդունդի եզրին: «Ալեքսանդրապոլի գավառում կա 5000 խոշոր եղջերավոր անասուն,-նշված էր Հայաստանի Հանրապետության տարածքի ադմինիստրացիայի և միլիցիայի կոմիսարին ուղղված Ալեքսանդրապոլի գավառի կոմիսարի 1919թ. մարտի 20-ի զեկուցման մեջ,- անհրաժեշտ է ևս 50000-ը, հացի պաշարների ավելցուկ չկա, ընդհանրապես գավառի բնակչությունը գաղթականների հետ կազմում է 160000, որոնցից մինչև նոր բերքի ստացումը կարող են դիմանալ 12000-ը, մնացածը չունեն հաց, նրանց գոյատևման համար անհրաժեշտ է մինիմում 88800 փութ ցորեն:Գավառում ուժեղ տիֆի համաճարակ է, ոչ մի գյուղում չկա ֆելդշերական կետ և բժիշկ: Բժշկա-սանիտարական ջոկատի ուղարկված բժիշկներն աշխատում են քաղաքում, գավառի բնակչությունը կարիք ունի բժշկական օգնության»²⁷:

Թուրքական օկուպացիայի ամբողջական պատկերը երևում է Ալեքսանդրապոլում ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Գ.Խոյեցյանի 1918թ. հոկտեմբերի 31-ին Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարին ուղղված զեկուցման մեջ, որտեղ մասնավորապես ասվում է. «Այն, ինչ կատարվել է տաճիկների կողմից Ալեքսանդրապոլի շրջանում նրանց վեցամսյա տիրապետության շրջանում և այն, ինչ կատարվում է վերջին օրերս՝ նրանց այստեղից հնարավոր հեռացման զուգընթաց, ուրիշ անուն կրել չի կարող, քան հայ ժողովրդի սիստեմատիկ տնտեսական քայքայում և նրա ֆիզիկական բնաջնջում: Օսմանյան կառավարությունը իր նպատակին հասնելու համար անում էր այս ամենը անշեղ, համառ: Գյուղից տարվում էր ամեն ինչ՝ և՛ անասուն, և՛ բերք, տնային իրեր, և այդ հողի վրա զարգանում էր մահացությունը, որը սուկալի չափերի էր հասնում: Հարյուրհազարավոր փթերով տանում էին ցորենը,

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 126, թ. 85:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 135, թ. 29:

գարին, այլուրը, կարտոֆիլը, տասնյակ հազարներով քշում են անասունը, այն ժամանակ, երբ ժողովուրդը՝ այդ բոլորի տերը, կամաց-կամաց մեռնում է սովից: Աշխատող ձեռքեր էլ չկան, մոտ 10000 երիտասարդներ են ուղարկել (իրենց սայլերով), որ նրանց համար գերեզման է նշանակում, շատ քչերն են վերադառնում այնտեղից, վերադարձողներն էլ այնպիսի դրության մեջ են, որ ապրել չեն կարողանում: Գյուղերում հաճախացել են բռնաբարությունների, թալանի դեպքերը, շատացել են քրդերի ավագակային հարձակումները, իսկ քաղաքում կատարվում է թալան, ավելի «օրինական»: Տարվում են առանձին իրեր, հասարակական ու պետական գույք: Կայարանից ու դեպոյից տանում են, ծախում ու փչացնում ամեն ինչ, ու վաղը հաղորդակցության միջոցներից գուրկ պիտի դարձարի երթևեկությունը՝ իր հետ բերելով սոսկալի հետևանքներ: Տեսնում եմ բոլորը, բողոքում, դիմումներ եմ անում, բայց իրական հետևանքի հասնել անհնարին է այստեղ:

Գերիների համար իմ բոլոր դիմումներին ստացա մի պատասխան, որ ավելի շատ ծաղր է այդ հազարավոր թշվառների ու հայ կառավարության հասցեին. «Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչը թող հանգիստ լինի՝ ձերբակալվածների վերաբերյալ արդարություն պիտի գործադրվի»: Արդարություն, որ շատ նշանակություններ կարող է ունենալ իր իսկական նշանակությունից շատ տարբեր, առանձնապես տաճիկների բերանում հայի նկատմամբ»:²⁸

Խոյեցյանը, նկարագրելով թուրքերի կատարած գործողությունները և այն իրավամբ համարելով հայերի սիստեմատիկ բնաջնջում, կարծում էր, թե դա թուրքական օկուպացիոն իշխանությունների կամայականության և հայատյացության հետևանք է, ուստի խնդրում է Հայաստանի կառավարությանը դիմել Կ.Պոլսին և դաշնակիցներին, որպեսզի նրանք հեռացնեն Շևքի փաշային: «Կարծում եմ, - գրում է նա, - որ հայ կառավարութիւնը պիտի շտապի դիմել Կ.Պոլսին և դաշնակից պետություններին, ամենից առաջ թույլ չտալու, որ այստեղից արտահանի ժողովրդի պետական ու հասարակական գույքը ու առանձնապես հացը, կենսամթերքը, վերադարձնի գերիներին ու սայլերի բեռը, հեռացնել տալ Շևքի փաշային, որ մասամբ հեղինակն է ու ուղղություն սովոր բոլոր այս խժոժությունների և սրա հետ միջոցներ ձեռնարկել, որ ժողովուրդը սովից չմեռնի: Հաց - ահա հրամայական ու անհետաձգելի պահանջը մոմենտի: Հաց ձեռք բերելու համար պիտի արվի կարելին ու նույնիսկ անկարելին, այլապես Ալեքսանդրապոլի շրջանի ժողովուրդը անպայման մահվան է դատապարտ-

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 89, թ. 60-61:

ում»:²⁹ Սակայն բազմաթիվ փաստերը վկայում են, որ թուրքական զինակալման շրջանում Ալեքսանդրապոլի գավառում կատարված գործողությունները ոչ թե առանձին թուրքերի հայատյացության հետևանք էին, այլ՝ մշակված և վարպետորեն իրականացվող պետական քաղաքականություն:

Վերոհիշյալ քաղաքականության ուսումնասիրությունը հայությանը հնարավորություն է տալիս միջազգային աստիճաններում բարձրացնելու հայոց ցեղասպանության ճանաչման և հատուցման հարցը, մանավանդ որ 2015 թվականից սկսվել է ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը քաղաքական դաշտից միջազգային իրավունքի և պահանջատիրության դաշտ տեղափոխելու գործընթացը:³⁰

Եզրահանգում. Հայոց ցեղասպանության պատմության ամբողջական ուսումնասիրության համար կարևոր է Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտական փուլում թուրքական ցեղասպան քաղաքականության բացահայտումը Արևելյան Հայաստանում: Այս առումով առանձնակի կարևորություն են ձեռք բերում թուրքական արշավանքներից անմիջապես հետո ականատեսների վկայությունները: Պատմաբաններիս խնդիրն է փաստաթղթերով ապացուցել հայ բնակչության կորուստները՝ հայերի թալանված ունեցվածքի և հարստության փոխհատուցման խնդիրները միջազգային աստիճաններում բարձրացնելու նպատակով:

Արևելյան Հայաստանում հայ բնակչության նկատմամբ կատարված գազանությունների և անօրինակ թալանի մասին վկայությունները չեն կորցրել իրենց այժմեականությունը և թուրքական շարունակվող ժխտողականության պայմաններում հնարավորություն են ստեղծում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և փոխհատուցման պահանջի համար: Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյակով սկիզբ է առել արդարության վերականգնման համար հայության պայքարի նոր փուլը, որի նշանաբանն է՝ ոչ միայն ճանաչում, այլև հատուցում:

ПОТЕРИ НАСЕЛЕНИЯ АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО УЕЗДА В ПЕРИОД ТУРЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ (май-декабрь 1918 г.)

Алексанян К. В.

Ключевые слова: *турецкое вторжение, показания, Первая мировая война, следственный комитет, геноцид, преступление, мародерство, бойня, провинция Александрополь.*

²⁹ Նույնը:

³⁰ **Մինասյան Է.**, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման արդի փուլի առանձնահատկությունները. Դատապարտում և հատուցում // Հայոց ցեղասպանություն-100. Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Եր., ՀՀ ԳԱԱ, «Գիտություն» հրատ., 2016, էջ 37-62:

В статье рассмотрены и преданы гласности ужасные страдания армянского населения во время турецкого вторжения в Восточную Армению и оккупации Александропольского уезда в 1918 году. Представлены показания жителей Александропольского уезда о людских и материальных потерях, которые были направлены в Комиссию по расследованию ущерба в Первой мировой войне.

Факты статьи утверждают, что несовместимые с жизнью и достоинством турецкие зверства в отношении армянского населения Александропольского уезда являются преступлениями не только против армян, но и против всего человечества и должны быть возмещены без срока ограничений.

LOSSES OF THE POPULATION OF ALEXANDRAPOL PROVINCE DURING THE TURKISH OCCUPATION (May-December 1918)

Aleqsanyan K. V.

Key words: *Turkish invasion, testimonies, First World War, Investigative Committee, Genocide, crime, looting, massacre, Alexandropol province.*

The article is about revealing and publicizing the terrible suffering by the Armenian population during the Turkish invasion of Eastern Armenia and the occupation of Alexandropol province in 1918. The testimonies of the population of Alexandropol sent to the World War I Bureau of Injury Investigation on human and material losses are presented. The article states that the Turkish atrocities incompatible with the human life and dignity of the Armenian population of Alexandropol are not only crimes against Armenians but against all mankind as well and should be reimbursed without limitation.

R e f e r e n s e s

1. **Aleksanyan K. V.** Arevmtahay gaxtakanutjuny Aleksandrapoli gavarum 1914-1918, «Izd. Banber Hayastani arxivneri», Yerevan, 2012 (**In Armenian**).
2. **Aleksanyan K.V.** Arevmtahay gaxtakannern Aleksandrapoli gavarum Arajin hamashxarhayin paterazmi tarinerin, Pastatxteri havaqacu, «Banber Hayastani arxivneri», tiv 2, Yerevan, 2008 (**In Armenian**).
3. **Aleksanyan K.V.** Turqiayi cexaspan qaxaqakanutyann sharunakakanutyunn Aleksandrapoli gavarum, «Banber Hayastani arxivneri», tiv 1, Yerevan, 2005 (**In Armenian**).
4. **Grigoryan R.** Thurk musafatakan zorqeri vochrakorcutyunnery Andrkovkasi hayabnak shrjannerum 1918-1920/ Banber Hayastani arxivneri, 1, Yerevan, 1996 (**In Armenian**).
5. **Irazek** Tachkakan vayraguthyunnern Aleqsandrapoli gavarum, 17 hoktemberi, tiv 22, Yerevan, 1919 (**In Armenian**).

6. **Minasyan E.** Hayoc cexaspanuthyan mijazgayin chanac hman ardi phuli arancnahat-kyunner@: Datzpartum yev hatucum, Hayoc cexaspanuthyun-100//mijazgayin gitajoghovi nyutheri joghovatsu, Yerevan, «Gituthyun» hrat., 2016 (**In Armenian**).
7. Hayasatani azgayin arxivi fonder: 200, 201, 221 (**In Armenian**).
8. «Haraj», 17 hoktemberi, thiv 22, Yerevan, 1919 (**In Armenian**).
9. Hay joghovrdi korustner@ Aragin hamashxarhayin paterazmi tarinerin «Hamashxarhayin paterazmic hay jodhovrdi krac vnasneri qnnich hancnajokovi phastathghtheri yev nyutheri joghovatsu, kazmec A.Zaqaryan, Yerevan, 2005 (**In Armenian**).

Ընդունվել է՝ 09.03.2020

Գրախոսվել է՝ 05. 05 .2020

Հանձնվել է տպ.՝ 27. 05. 2020

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Կարինե ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ,
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների
կենտրոնի գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ karineal@mail.ru